

Nyere dansk kirkehistorisk litteratur

Af P. G. LINDHARDT

Dansk kirkehistorisk forskning har siden 1945 – årstallet er lidt tilfældigt valgt – været inde i en usædvanlig rig periode. Det er ikke kommet pludseligt. Af samtlige teologiske fag har kirkehistorien, og især den danske, været omfattet med den bredeste interesse og haft de fleste dyrkere, både på et videnskabeligt og et mere folkeligt plan. Det hænger naturligt sammen med, at stof og problemer her er så indvævet i ens egen eksistens, men også med at der fra Fr. Münter over C. Th. Engelstoft til H. F. Rørdam det 19. århundrede igenem var en virkelig fremragende forskertradition, som i vort århundrede er blevet fortsat af J. Askar Andersen († 1959) og Bjørn Kornerup († 1957), og endelig betød de grundtvigske kredses romantisk betonedede optagethed af fortiden – mindet skaber dåd! – en stadig inspiration til en ofte (men ikke altid) mere folkeligt bestemt historieskrivning.

To »centre« har været af afgørende betydning: 1849 stiftedes Selskabet for Danmarks Kirkehistorie – netop af grundtvigske folk – og dets højt ansete tidsskrift, Kirkehistoriske Samlinger, som standsede ved H. F. Rørdams død 1913 blev 1933 fortsat og på ny, mest ved Kornerups indsats, hævet op på et meget fornemt plan. Selskabet har da også i de senere år – hvor årsskriftet udgives af professor Niels Knud Andersen og dr. Knud Banning – kunnet glæde sig ved meget betydelig tilgang af medlemmer, og ingenlunde blot fra teologer. Det andet »center« er af nyere dato: 1956 grundede professor Hal Koch (der fra 1958 til sin bratte død 1963 også var formand for Selskabet for Danmarks Kirkehistorie) et Institut for dansk Kirkehistorie, under Københavns Universitet, og han formåede at knytte en stor kreds af unge, dygtige forskere til sig og sætte en meget omfattende virksomhed, også med publikationer, i gang. I dansk kirkehistorisk forskning siden krigen er Hal Koch den centrale skikkelse. Ganske vist lagde anden virksomhed i disse år ofte så meget beslag på ham, at hans ungdoms banebrydende forskningsarbejde (der oprindeligt faldt på helt andre felter) ikke blev fortsat i samme omfang som før, men som igangsætter, som den altid – ikke mindst i sine øvelser – inspirerende lærer, og som den, der formåede at opridse arbejdsopgaverne og skaffe midler til resultaternes offentliggørelse havde han enestående betydning. Den frodighed der siden 1945 har været over arbejdsfeltet skyldes for en meget væsentlig del hans personlige indsats.

I denne oversigt vil det være umuligt at tage alt med, og slet ikke det meget omfattende materiale som er fremlagt, mest i Kirkehistoriske Samlinger – hvis

mange afhandlinger og kildepublikationer viser en vis forskydning (sammenlignet med de ældre »rækker«) fra ældre til nyere tid; det 19. århundrede, ja endog det 20., fylder stærkt i årgangene. Men også en mængde andre periodica kommer i betragtning: Personalhistorisk Tidsskrift, Danske Magazin, Jyske Samlinger, de mange stiftsårhbøger og de endnu flere amthistoriske tidsskrifter; Dansk Kirkeliv mens Tiderne skifter rummer også adskilligt, og flere udenlandske tidsskrifter bringer dansk stof, f. eks. årsoversigter fra nyere tid (best måske i Svenska kyrkans årsbok). Men især må der gøres opmærksom på Dansk Teologisk Tidsskrift, hvor Hal Koch var fagredaktør til 1952 (afløst af Niels Knud Andersen), og hvor en lang række vigtige afhandlinger til dansk kirkehistorie er blevet trykt.

Af *håndbogs- og oversigtsværker* er der grund til at nævne: Hal Koch: Den danske Kirke gennem Tiderne (1. udgave 1939) er omarbejdet flere gange og foreligger i 5. udgave, 1960, ført op til de sidste år. Det er en kort, men overmåde velskrevet oversigt, præget af sin forfatters store formelle talent og af hans særlige interesse for den tidlige middelalder, reformationstiden og det 19. århundrede. P. G. Lindhardt: Den nordiske Kirkes Historie, 1945, er en håndbog for studerende og med hovedvægten lagt på de danske afsnit; på visse punkter er den allerede temmelig forældet. I L. Bergmanns Kirkehistorie indtager de danske afsnit også en bred plads, og fremstillingen er i 8. udgave (1958ff.) omhyggeligt ført à jour. Poul Saxe: Danmarks Kirkehistorie, 1962, er beregnet til seminarie- og gymnasiebrug. En række andre skolebøger er der næppe grund til at gå ind på her.

Men virkelig repræsentativ for disse års forskning i faget er det store 8-bindsværk, som Hal Koch og Bjørn Kornerup planlagde straks efter krigen: Den danske Kirkes Historie. Hvert bind er på 3–400 store sider, med kunsthistoriske afsnit af særlig sagkyndige og med et stort billedmateriale. Bind I (1950) var skrevet af Hal Koch og nåede frem til 1241 – jfr. at han i Politikens Danmarkshistorie (III, 1963) delvis behandlede det samme stof (1042–1241) på en mere »folkelig« måde. Bind II (1241–1448) er forfattet af Niels Knud Andersen og udgivet 1962, mens bind III (1448–1536), som oprindeligt J. Oskar Andersen skulle have skrevet, blev overtaget af Niels Knud Andersen og P. G. Lindhardt; det er i trykken og vil formentlig udkomme først på året 1965. Bind V (1537–1700) var naturligvis tiltænkt Bj. Kornerup, der ved sin død efterlod et næsten trykklart manuskript; dog var de sidste 30 år af det 17. århundrede ikke behandlet, og de blev så overtaget af Urban Schrøder; bindet udkom 1959. Bind V – det 18. århundrede – udkom allerede 1951 og var delt, så Johannes Pedersen skrev om pietismen, mens Kornerup redegjorde for oplysningstiden. Bind VI – 1800–50 – blev skrevet af Hal Koch og udsendt 1954, bind VII (1850–1900) var forfattet af P. G. Lindhardt og udkom 1958. Det afsluttende bind VIII skulle deles således, at P. G. Lindhardt skrev den første del, Hal Koch den sidste, men efter planen vil det nu – med be-

nyttelse af de forarbejder Koch havde gjort – blive skrevet af førstnævnte og forhåbentlig fremkomme engang i 1965.

Det vil også være rimeligt at nævne, at der i tidsrummet er kommet flere festskrifter af en vis almen karakter (og en mængde mere specielle!): 1000-årsfesten 1948 for oprettelsen af de jyske stifter medførte et par svære jubilæumsværker med særdeles solide afhandlinger: Ribe Bispesæde 948–1948, og fra Haderslev: Slesvigs delte Bispedømme. Ved et mærkeligt uheld fik Århus stift ikke samtidig det planlagte festskrift udgivet. 1955 udkom: Lolland-Falsters Stift i 150 År, og ved 400-årsfesten for den nordjyske bispestols overflytning til Ålborg 1954 udsendtes et festskrift med en afhandling af P. G. Lindhardt: Fem Aalborg-bisper (1875–1930), jfr. samme: Biskop Chr. Ludwigs private Visitatsbog, 1960).

Dansk hymnologisk forskning, som drives i mange præstegårde (jfr. de kirkelige tidsskrifter) og aktualiseredes kraftigt ved debatten om Den danske Salmebog, 1953, er ved at sætte sig smuk frugt i standard-værket af Anders Malling: Dansk Salmehistorie, 1962ff. Foreløbig er tre store bind afsluttet, og der ventes endnu tre.

Den kirkelige jura er behandlet i en stor afhandling (August Roesen: Nogle Afsnit af dansk Kirkeret, 1960 – trykt i Teologisk Stat og udgivet af præsteforeningen og kirkeministeriet). Selv om afhandlingen er lagt an som håndbog for præster yder den – jfr. de kommenterede udgaver af kirkelovene af 1922 – et meget vigtigt bidrag til både ældre og nyere kirkelig retshistorie, forfatningsdebat etc.

Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie I–II, 1947–52 – 1.000 svære sider skolehistorie – er samtidig et værk af kirkehistorisk betydning og belyser det århundredlange forhold mellem kirken og den lærde skole.

Middelalder. En af de vigtigste og nyttigste publikationer er Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder (der foreligger bind I–IX, 1956ff.), en anden fremragende kilde til [sen]middelalderligt åndsliv er Middelalderens danske Bønnebøger udgivet af K. M. Nielsen; bind IV kom 1963. Nævnes må også tre disputatser: Henry Bruun: Poul Laxmand og Birger Gunnensen, 1959, Tue Gad: Legenden i dansk Middelalder, 1961, og Niels Skyum-Nielsen: Kirkekampen i Danmark 1241–1290, 1963. Den første har især interesse i kirkepolitisk henseende, den anden er en ypperlig undersøgelse af legendedannelsens typologi og en eftervisning af, hvorledes det europæiske fællesstof spejles i det danske legende-materiale, liturgiske håndbøger, bønne- og opbyggelsesbøger etc. Den sidste er en imponerende ny-bearbejdelse af et ofte behandlet stof og især epokegørende ved sin overlegne beherskelse af den kanoniske ret.

Af andre bidrag bør nævnes: Th. Hatt-Olsen: Dacia og Rhodos, 1962, og Troels Dahlerup: Studier i senmiddelalderlig Kirkeorganisation, 1963. Fra svensk side kommer: B. Strömberg: Den pontifikala liturgin i Lund og Ros-

kilde under medeltiden, 1955, som i en lærd historisk indledning klart optrækker den europæiske baggrund og fremlægger to meget vigtige liturgiske dokumenter. M. h. t. moderne udgaver og behandlinger af liturgisk stof står Danmark beklageligt tilbage for nabolandene, og her ligger meget spændende forskningsopgaver.

Fra *reformationsårhundredet* er i denne periode hovedværket Niels Knud Andersen: *Confessio Hafniensis*, 1954, der belyser de danske prædikanters forkyndelse og den af dem sammenstillede såkaldte københavnske bekendelse (i 43 artikler fra herredagen 1530) på baggrund af et vældigt europæisk materiale, og påviser at påvirkningen var langt stærkere fra den sydtyske reformation end fra den wittenbergske. Jfr. i øvrigt samme: *The Reformation in Scandinavia and the Baltic*, Cambridge Modern History V, 1958. Den store udgave af Poul Helgesens skrifter sluttede 1948 med kommentarbindet som også Niels Knud Andersen i hovedsagen har æren for. 1953 udgav Bj. Kornrup: *Confessio et Ordinatio ecclesiarum danicarum, anno MCLXI consumptae*, d.v.s. Niels Hemmingsens (aldrig autoriserede) omarbejdelse af den danske kirkeordinans. 1959 kom Danske Messebøger, indeholdende de to Malmø-messer af 1528 og 1535 og Frands Vormordsens liturgiske håndbog af 1539, udgivet i facsimile og med indledninger og kommentar af S. H. Poulsen m. fl. 400-året for Chr. III.s bibel 1950 mindedes ved facsimile-udgaver af Chr. II.s og Christian Pedersens Ny Testamente-oversættelser (1524 og 1529) og af Peder Tidemands oversættelse af tre gammeltestamentlige bøger (1539ff.), med indledninger af Bertil Molde og Volmer Rosenkilde. Der kom også et festskrift fra Aarhus Universitet: *Bidrag til den danske Bibels Historie*, jfr. Bertil Molde: *Källorna til Christian III.s bibel 1550*, 1949. Et kollokvium, afholdt af Hal Koch, førte til at K. E. Bugge 1963 udgav *Tro og Tale*, en samling af handlinger om Hans Tausen og især hans forhold til Luther. Norske og svenske forskere har også medvirket stærkt ved udforskningen af det 16. århundredes danske kirkehistorie. Mest grund er der til at nævne: Gösta Johannesson: *Den skånska kyrkan och reformationen*, 1947; Kr. Gierow: *Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526–1575*, 1948 Kr. Valkner: *Paulus Helie og Christian II. Karmelitterkollegiets opløsning*, 1963, og Oskar Garstein: *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, 1963.

Om det 17.–18. århundrede foreligger for denne periodes vedkommende ikke mange værker. Mest grund til omtale giver den store udgave af Hans Adolph Brorson: *Samlede Skrifter I–III*, ved Brorson-kenderen L. J. Koch, 1951 ff., hvortil slutter sig et bind *Visitatsberetninger og Breve*, 1960. P. Otzen: *Nogle hidtil utrykte Vers af Brorson*, 1950, er ringe af omfang, men et meget betydeligt forskningsbidrag, og H. Hejselbjerg-Paulsen: *Sønderjysk Salmesang 1717–40*, 1962, er en solid hymnologisk disputats, der dog ved sin

dristige omkalfatring af den hidtil antagne kronologi i Brorsons salmearbejder vakte betydelig modsigelse (jfr. P. Diderichsen i *Danske Studier*, 1963, 5 ff.). En anden disputats er V. Lundsgaard Simonsen: *Kildehistoriske Studier i Anders Arrebos Forfatterskab*, 1955. Johannes Pedersen fremlagde i *Fra Brydningen mellem Orthodoxi og Pietisme I-II*, 1945 og 1948, en række studier over vækkelsen i København og den debat den medførte blandt teologerne 1704–30. En liturgihistorisk afhandling med centralt emne er Svend Borregaard: *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685*, 1953, og kulturhistorikeren Georg Hansen, der 1944 havde udgivet *Degnen*, udsendte 1947: *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede*, og 1957: *Sædelighedsforholdene blandt Landbefolkningen i Danmark i det 18. Aarhundrede – alle tre værker af stor kirkehistorisk betydning*. Nævnes kunne også M. Hartvig: *Jøderne i Danmark i Tiden 1600–1800*, 1951, og Anders Bækstedes to bidrag til »overtroens« historie: *Johan Brunsmans Køge Huskors*, 1953, og *Besættelsen i Thisted 1696–98*, 1960. En svensk og to norske disputatser skal endnu nævnes, fordi de i høj grad arbejder med dansk stof: Karl F. Hansson: *Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658*, 1950, Oluf Kolsrud: *Presteutdanning i Noreg* (udg. af Kr. Valkner), 1962, og Helge Fæhn: *Ritualspørgsmålet i Norge 1785–1813*, 1956.

Men fremfor nogen anden periode har *tiden siden 1800* tildraget sig opmærksomheden, og både enkelte betydningsfulde personligheder, de brede folkebevægelser og de kirkelige institutioner er blevet draget ind i omfattende undersøgelser.

Adskillige nye kilder er kommet for dagen, ofte i form af breve. Den store udgave af Fr. Münters breve og dagbøger er 1949 blevet afsluttet med udgivelsen (ved Ø. Andreassen) af første bind 2. halvbind, Bj. Kornerup udgav 1955ff. tre bind af Biskop H. Martensens breve (til L. J. Gude), P. G. Lindhardt og J. Swane udsendte 1958 *To Højkirkemænd*, indeholdende den omfattende brevveksling mellem bisperne J. Swane (Viborg) og H. Stein (Odense) – jfr. »fortsættelsen« (J. Swane – Frederik Nielsen) i *Fra Viborg Amt*, 1962. Fra 1960 foreligger ved R. Skovmand to bind af Højskolens Ungdomstid i Breve, og Holger Brøndsted udgav (i samarbejde med Lis Jacobsen) 1962: *En Ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889–1901*, I–II, og atter 1963: *Religionshistorisk Brevveksling – et vigtigt udsnit af religionshistorikeren J. P. Jacobsens korrespondance med fagfæller og historikere*. 1960 udgav P. G. Lindhardt: *F. C. Krarups breve til Lyder Brun*.

Om enkelte *personligheder* foreligger: J. Larsen: *H. N. Clausen. Hans Liv og Gerning I*, 1945 (disp.), A. Nyholm: *Religion og Politik*, 1947, en disputats om D. G. Monrad (jfr. Nyholms udgave af sammes: *Efterladte Prædikener*, 1961). 1958 kom K. Banning: *En Landsbydegn og Degnekristne – en disputats om vækkelsesprædikanten og politikeren Rasmus Sørensen – og K. Bågå: Magister Jacob Christian Lindberg* (disp.). Også missionshistorien er

blevet belyst med et par vægtige afhandlinger: N. Bundgaard: Dr. Chr. Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed, 1951, og Knud Gjesing: En Missionspioner, 1961 (disp.); den handler om H. P. Børresen og santalmissionen. Yderligere kan nævnes: H. P. Christensen: Steen Steensen Blichers Tro, 1956, og Chr. Svanholm: H. C. Andersens ungdoms-tro, 1952.

To religiøse personligheder har dog fremfor alle andre tildraget sig opmærksomheden: *Grundtvig og Kierkegaard*.

Også den ældre Grundtvig-litteratur er meget omfattende, men ny inspiration i arbejdet satte i 1930'erne den debat som Anders Nørugaards tre-bindsværk: Grundtvigianisme (1935ff.) vakte, og Hal Kochs berømte Grundtvigforelæsninger i efteråret 1940. Til at hæve Grundtvig-forskningen op på et videnskabeligt plan har det mægtigt bidraget at der 1947 stiftedes et Grundtvig-selskab, hvis årsskrift, Grundtvig-Studier, rummer en mængde glimrende afhandlinger, foruden årsoversigter over hvad der skrives om Grundtvig, grundtvigianismen, højskolen etc.

Den af Hal Koch og Georg Christensen i 1940 grundede publikation af Grundtvigs Værker i Udvalg nåede 1949 til sit 10. og sidste bind, ny-udgaven af Grundtvigs Sang-Værk til den danske Kirke som begyndtes 1944 sluttede med kommentarbindet 1964. Den store Registrant over Grundtvig-arkivet, påbegyndt 1957, nåede 1963 frem til sit 28. bind og er dermed i hovedsagen afsluttet, og Steen Johansens Bibliografi over N. F. S. Grundtvigs Skrifter I-VI, sluttede 1954. Af andre Grundtvig-publikationer kan man nævne: Grundtvigs Erindringer og Erindringer om Grundtvig, udgivet 1948 af H. Høirup og Steen Johansen, og N. F. S. Grundtvig: Taler paa Marielyst Højskole 1856-71, udgivet 1956 af Steen Johansen.

Dertil kommer en lang række afhandlinger: C. I. Scharling: Grundtvig og Romantikken, 1947, belyser Grundtvigs forhold til den tyske naturfilosofi og især Schelling. H. Høirup: Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse, 1949 (disp.) efterviser den overvældende betydning det formal-logiske princip »modsigelsens grundsætning« havde for de grundtvigske »anskuelsers« dannelseshistorie og for hans polemisk-apologetiske virksomhed. H. Toldberg (der også har skrevet om Grundtvig som filolog og ydet vigtige bidrag til opklaring af hans forhold til England) disputerede 1950 paa: Grundtvigs Symbolverden, William Michelsen 1954 ligeledes på Tilblivelsen af Grundtvigs Historiesyn (fortsat 1956 i Den sælsomme Forvandling i N. F. S. Grundtvigs Liv). Fra svensk foreligger H. Aronson: Mänskligt och kristet, 1960 og fra norsk: S. Aa. Aarnes: Historieskrivning og livssyn hos Grundtvig, 1962 – begge disputater. Og endelig kom 1963 Kaj Thanings tre-bind-disputat: Menneske først –, uden sammenligning den grundigste gennemarbejdning af Grundtvigs utrykte papirer som endnu er foretaget, og med en tese så skarpt optrukket og hårdhændet gennemført at det – meget betydelige – værk er sikker på at vække livlig debat i endnu lange tider. Ikke blot forkastes alle tidligere arbejder om Grundtvig som misforståelser, men også Grundt-

vigs egen opfattelse af hvad der for ham selv var det væsentlige elimineres ganske til fordel for en radikalt fremsat påstand om at Grundtvigs adskillelse – 1832 – af det »menneskelige« og det »kristelige« ikke blot var hans egentlige bedrift, men det som hans »selvopgør« på afgørende måde resulterede i.

Af den meget righoldige Grundtvig-litteratur kan man yderligere nævne: M. Stevns: *Fra Grundtvigs Salmeværksted*, 1950; Erik Møller: *Grundtvig som Samtidshistoriker*, 1950; P. G. Lindhardt: *Grundtvig. An Introduction*, 1951, jfr. Grundtvig, 1964; N. Koefoed: *Grundtvig som Selvbiograf*, 1954; G. Albeck: *Omkring Grundtvigs Digtsamlinger*, 1955, og K. Elbæk: *Grundtvig og de græske Salmer*, 1960. Men dermed er listen langtfra udtømt.

Også en række arbejder til grundtvigianismens historie har set lyset: Jens Krustrup: *Morten Larsen*, 1946; H. Holmgaard: *Peter Christian Kierkegaard*, 1953; H. Høirup: *Frederik Lange Grundtvig*, 1955; C. V. A. Ruth: *Anders Nørsgaard*, 1955; Johannes Pedersen: *Fra Friskolens og Bondehøjskolens første Tid*, 1961; Hans Thyssen: *Grundtvigianismen i Sønderjylland*, 1963; men hovedværket er uden sammenligning: Anders Pontoppidan Thyssen: *Den ny-grundtvigske Bevægelse I 1870–1887*, 1958, en disputats der – i sammenhæng med afhandlinger i *Kirkehistoriske Samlinger* – på grundlag af omfattende kildestudier belyser partidannelsen indenfor bevægelsen efter Grundtvigs død. Gode bidrag til samme tema findes i Hakon Stangerup: *Kulturkampen I–II*, 1946, men her er kun trykt materiale taget i betragtning.

På fransk foreligger en imponerende disputats om højskolen: Erica Simon: *Réveil national et culture populaire en Scandinavie*, 1960, jfr. samme: *De l'union culturelle du Nord*, 1962.

At Grundtvig-studiet i alle dets aspekter vedrører dansk kirkehistorie, ligesom det overvejende udføres på national eller dog nordisk basis, lader sig ikke bestride. Men tvivlsomt er det i hvor høj grad Kierkegaard-forskningen – der jo er udpræget international – vedkommer vort emne. I det 19. århundrede var det ikke teologer og kirkefolk der beskæftigede sig med Kierkegaard; dertil havde choeket i 1855 været for stort, men omkring århundredeskiftet begyndte man så småt at nærme sig den døde løve, og til et virkeligt studium kom det gennem de mænd, der stod bag anden (1900ff.) og tredje samlede udgave (1920ff.) af Kierkegaards værker (Gyldendals billigudgave er afsluttet 1964), og gennem V. Ammundsens og E. Geismars studier – mange artikler i *Tidehverv* ikke at forglemme, selvom sigtet her ikke var historisk. Siden 1948 har Søren Kierkegaard-Selskabet spillet en lignende rolle som Grundtvig-selskabet, og dets tidsskrift *Kierkegardiana* (1955ff.) er af betydelig kvalitet. Af direkte kirkehistorisk betydning er Niels Thulstrups udgave af *Breve og Aktstykker vedrørende Søren Kierkegaard I–II*, 1953ff., og i Thulstrups kommentarer til flere af Kierkegaards værker er der nedlagt megen ånds- og kirkehistorisk viden. At gå nærmere ind på Kierkegaard-litteraturen er i denne sammenhæng umuligt, men der kan henvises til Aage Kabell: *Kierkegaardstudiet i Norden*, 1948; Aage Henriksen: *Kierkegaard*

Studies in Scandinavia, 1951; og til Søren Kierkegaard. International Bibliografi, 1962, ved J. Himmelstrup. Derud over skal kun nogle enkelte danske værker af central betydning nævnes: Knud Hansen: Søren Kierkegaard, 1954; Johannes Sløk: Die Anthropologie Kierkegaards, 1954 (to værker der på det skarpeste modsiger hinanden!); Sejer Kühle: Søren Kierkegaard. Barndom og Ungdom, 1950. Lina Zeuthen: Søren Kierkegaards hemmelige Note, 1951; Villads Christensen: Søren Kierkegaard. Det centrale i hans Livssyn, 1963; J. Bukdahl: Søren Kierkegaard og den menige Mand, 1961. Af Carl Jørgensens biografi: Søren Kierkegaard er der 1964 udkommet 5 bind. Angående Kierkegaards opgør med kirken kan man især henvise til: G. Malantschuk og N. H. Søe: Søren Kierkegaards Kamp mod Kirken, 1956, og Villads Christensen: Søren Kierkegaards Motiver til Kirkekampen, 1959, jfr. P. G. Lindhardt: Kierkegaards Angreb på Folkekirken, 1955. En lille bog, Erindringer om Søren Kierkegaard, er 1955 udsendt af Steen Johansen. Den meget flittige forsker C. Weltzer, der i store tidsskriftsbehandlinger på mange måder har belyst »milieuet« omkring Grundtvig og Kierkegaard, har også 1952 forsøgt en direkte konfrontation: Grundtvig og Søren Kierkegaard! Men det er et emne som vil kræve bredere behandling – også rent historisk.

Kirkeforfatningsdebatten er stort set standset, men dens historie blev med utrolig udførlighed skrevet i H. J. H. Glædemarks posthume disputats: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874, 1948. Afhandlinger af C. Trock, bl. a. i Dansk Teologisk Tidsskrift, lader formode, at arbejdet vil blive fortsat til hen imod nutiden.

Det 19. århundredes brede *folkebevægelser* – kaldet »vækkelser« – som har efterladt et righoldigt kildemateriale er også i høj grad blevet draget ind i forskningen, og mens man tidligere tolkede disse bevægelser mod folkelig frihed og selvstyre ud fra de enkelte inspirerende personligheder har man nu snarere været tilbøjelig til (også) at anskue dem under en samfundsmæssig synsvinkel, d.v.s. undersøge deres sammenhæng med og mulige indflydelse på den strukturforandring som Danmark gennemløb siden ca. 1800. Det var et hovedsynspunkt i den lille skitse af P. G. Lindhardt: Vækkelser og kirkelige Retninger i Danmark, 1951 – omarbejdet og udvidet 1959 – og under tilsyn af Hal Koch (som tog initiativet) og P. G. Lindhardt blev der – ledet af Dr. A. Pontoppidan Thyssen – igangsat en bred undersøgelse af vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Materialet – kirkelige, administrative og retlige arkiver blev gennempløjet, ligeså en mængde privatarkiver (som endnu tit er svært tilgængelige), og desuden kulegravedes aviser, småtryk etc. Foreløbig foreligger: Vækkelse og Kirkeliv i København og Omegn, ved Kaj Båggø, 1960; De sjællandske Vækkelser, ved Knud Banning, 1961; Den baktistiske Vækkelse i Nordjylland, ved Henry Petersen og med en almen indledning om Ålborg og Viborg stifter ved A. Pontoppidan Thyssen, 1962. Et bind om Fyn og Langeland (ved Johannes Pedersen, A. Pontoppidan Thyssen og Knud Ottosen) er under trykning. I

denne sammenhæng må også nævnes Knud Banning: Forsamlinger og Mormoner, 1960 – bygget på gejstlige indberetninger til biskop Martensen – og videre: Emil Larsen: Mogens Abraham Sommer, 1963, der belyser den »kierkegaardske sværmer« som en tid satte landet på den anden ende ved sin kirkekritiske prædiken og blev et bindeled mellem Kierkegaard-røret og socialismen. Om »de stærke jyder« på Vejle-egnen foreligger H. Hegnsvad: Hans Nielsen Smed og hans Slægt, 1956, og Niels Thomsen: De stærke Jyder og Haugianerne, 1960. Også frikirkerne – der jo i Danmark hænger intimt sammen med et »socialt« og »religiøst« oprør – er blevet skildret. Vigtigst er Danmarks Frikirker, red. af F. Bredahl Petersen, 1952; Arne Jensen: Baptisternes Historie i Danmark indtil 1864, 1961; og Ketty I. Røper: Historien om en Hær [Frelsens Hær] 1961.

Vækkelsen og den kirkelige retningsdannelse historie i forbindelse med den kirkepolitiske udvikling og det 20. århundredes strid om den »liberale« teologi er behandlet med stor bredde i P. G. Lindhardts Pontoppidan-studier (Præsten Dines Pontoppidan, 1948; Morten Pontoppidan I–II, 1950 og 1953 – jfr. samme: Kirken igår og idag, 1955, Helvedesstrategi, 1958 (ny udgave 1964) og Stat og Kirke, 1960).

Indre Missions historie behandles for tiden i P. Holt: Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 År, 1961ff. Et afsnit af Indre Missions forhold til kirkepolitikken er skildret i Henry Petersen: Vækkelse og Kirkepolitik, 1954, mens Indre Missions ungdomsbevægelser er tegnet af Elith Olesen: Børn og unge i dansk Kirkeliv, 1958, jfr. Knud Hee Andersen: Olfert Ricard, 1959.

De utallige kirkelige *organisationers* og *institutioners* årsskrifter, mindre publikationer etc. yder ofte historisk orienterede afhandlinger af værdi; af større arbejder er der især grund til at gøre opmærksom på dem, der belyser Det københavnske Kirkefond: »Kirkens Venner«s Korrespondance, udgivet af P. Helweg-Larsen, 1955, jfr. sammes brevudgave: H. O. Lange. En Mindebog, 1955. Et væsentligt bidrag til samme virksomhed er Berndt Gustafsson: Småkyrkorörelsen, 1955, mens to trykte prisopgaver (Jørgen Nissen: Kirken midt i Storbyen, 1962, og T. Gudmand-Højer: Kritik af et Kirkesyn, 1964) kun i begrænset forstand anlægger historiske perspektiver. En nyttig afhandling om københavnsk kirkeliv er Kr. Sommer: Kampen om København 1812–1947, 1948. Kirkens Korshær er skildret af Marius Hansen: Ad mærkelige Veje, 1962. Frivilligt Dreng-Forbund udgav 1947: Vort Forbunds Historie – ved Aage Rostrup, St. Lukas-stiftelsen udsendte ved 50-års-jubilæet 1950 et festskrift af Johannes Müller: Tjene vil jeg, og ved Den danske Diakonissestiftelses 100-årsdag udkom 1963 et meget omfattende historisk arbejde af Sv. Hauge: Troskab mod Kaldet. Nævnes må også Paul Nedergaard: Den danske Præsteforening 1896–1946, 1946, og K. Gjesing-Pedersen: Kirkeligt Centrum 1899–1949, 1949.

Et fortræffeligt overblik over det 19. århundredes kirkelige udvikling, på

bred samfundsmæssig basis, er de mange afhandlinger som under titlen *Et Kirkeskifte 1960* blev udgivet af Hal Koch, og som i høj grad byggede på hans egne øvelser og var skrevet af hans elever. Afhandlingerne er kun sjældent egentlige forskningsbidrag, snarere kan de siges at opsummere forskningens status på forbilledlig måde, og vigtigst er Hal Kochs egen indledning og slutning; den første optrækker klart udviklingslinien, og den sidste udkaster et program for en undersøgelse af forholdet mellem kirke og folkereligion, et arbejde som nu er taget op under Københavns Universitet, jfr. i øvrigt Jakob Rod: *Folkereligion og Kirke*, 1961. De danske menigheder i Amerika har også fået en bred og dybtgående fremstilling i Paul C. Nyholm: *The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America*, 1963.

Endelig skal det nævnes at N. M. Plum og G. Sparring-Petersen 1951ff. udgav: *Kirke og Sogn i Fortid og Nutid* (Viborg og Ribe stifter), og at genoptrykket af S. V. Wiberg: *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie* (1959ff.) også for al kirkehistorisk forskning er en vigtig begivenhed. De ældre præstehistorier har siden 1923 haft en løbende fortsættelse i Paul Nedergaard: *Kirkelig Haandbog* (11. udgave, 1963), og samme har med *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske Bidrag til en dansk Præste- og Sognehistorie* (1949ff.) gjort et imponerende arbejde for at skabe en »kirkelig geografi«, dækkende tiden fra 1849. Dog må man nok sige at den store arbejdsydelse ikke står i rimeligt forhold til kvaliteten. Ikke blot bygger den væsentligt på trykt og ofte meget tilfældigt materiale, og det er næppe nogen god idé – f. eks. når det gælder præstebioграфier – at anvende referater af begravelsestaler eller nekrologer indhentet fra nære slægtninge eller venner af de pågældende. Trods den systematiske opstilling (stiftsvis og sognevis) virker værket derfor kaotisk, og i enkeltheder ofte stereotyp. Østifterne er gjort færdige, ligeså Ålborg og Viborg stifter, og publikationen befinder sig for tiden midt i Århus stift. Megen kildekritisk sans er fornøden ved brugen – men selvom kolossen unægtelig har lurfødder er og bliver præstationen respektindgydende.